

Attitude to school, education and the personality of a teacher and learner in Azerbaijani children's poetry at the second half of the 19th – early 20th centuries

Sevinj Rasulova

Ph.D in Pedagogy, Doctorate of Azerbaijan State Pedagogical University, Academician of the European Academy of Natural Sciences. Azerbaijan. E-mail: rasulova.s@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

Abstract. The enlightenment-realist stage of Azerbaijan's children's literature covers the second half of the 19th century and the beginning of the twentieth century. One of the main lines of ideas in childhood poetry was the idea of education, school, and science. We have tried to analyze this issue in the article. During the research, both lyric poetry samples and epic works, ie poems, became subject matter. The article is devoted to the analysis of literary criticism of the images of teachers, pupils and parents in children's poetry in the framework of the XIX-XX centuries. As is known, this period is an educational and realistic stage of children's literature in Azerbaijan. At this stage, we tried to explain the poetic statements of our poets in their works about the teacher, student and parent. We followed the goal to reveal the components and nature of these images.

Keywords: Azerbaijani literature, children's literature, children's poetry, enlightenment-realism, education, school, science, teacher, student, parent, artistic image.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.128>

To cite this article: Rasulova S. (2020). Attitude to school, education and the personality of a teacher and learner in Azerbaijani children's poetry at the second half of the 19th – early 20th centuries. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*. V. 263, Issue I, pp. 131–146.

Article history: Received — 10.11.2019; Accepted — 22.01.2020

XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tədrisə, məktəbə, müəllim və şagird şəxsiyyətinə münasibət

Sevinc Rəsulova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı, Avropa Təbii Elmlər Akademiyasının akademiki, Azərbaycan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

Xülasə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsi XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərini əhatə edir. Bu dövrdə uşaq poeziyasında özünü büruzə verən əsas ideya xətlərindən biri də maarifə, məktəbə, elmə çağırış ideyaları idi. Biz məqalədə həmin məsələni təhlil etməyə çalışmışıq. Araşdırma zamanı həm lirik şeir nümunələri, həm də epik əsərlər, yəni poemalar mövzu obyektinə çevrilmişdir. Məqalə XIX-XX əsrlərin hüduqlarında uşaq poeziyamızda müəllim, şagird və valideyn obrazlarının ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilinə həsr olunmuşdur. Məlum olduğu kimi həmin dövr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsidir. Biz həmin mərhələdə uşaq şairlərimizin öz əsərlərində müəllim, şagird və valideyn barədə poetik şəkildə dedikləri fikirləri şərh etməyə səy göstərmişik. Bu obrazların xarakterini, səciyyəsinə üzə çıxarmaq məqsədi izləmişik.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, uşaq poeziyası, maarifçi-realizm, maarif, məktəb, elm, müəllim, şagird, valideyn, bədii obraz.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.128>

Məqaləyə istinad: Rəsulova S. (2020). XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tədrisə, məktəbə, müəllim və şagird şəxsiyyətinə münasibət. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi», № 1 (263), səh. 131–146.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib — 10.11.2019; qəbul edilib — 22.01.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül dövrü, ilkin və nəhayət, yetkin inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə olunan XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri onun geniş mənada axtarışlar dövrüdür. Bu axtarışlar ədəbi forma, şəkil və janrlardan, dil-üslub xüsusiyyətlərindən tutmuş mövzu, ideya, obrazlar aləmi, sənətkarlıq məziyyətləri və s. rəngarəng məsələləri əhatə edir. Uşaq yazıçı və şairləri geniş mənada düşünülməli olurlar: nədən, necə, hansı janr və bədii formada, hansı mövzuda yazmaq, hansı ideyaları təbliğ etmək, hansı obrazları sənətə gətirmək, kiçik oxucuların zövq və maraqlarını necə təmin etmək?

Əlbəttə, axtarışlar kifayət qədər səmərəli olur, qarşıya qoyulan məqsəd tədricən reallaşmağa başlayır. Poeziyada sənətkarlar «kiçiklər üçün» əsərlər yazarkən həm klassik poeziyanın, həm də folklorun ədəbi forma, janr və şəkillərinə müraciət edirlər. Hətta bəzən yeni ədəbi forma və janrlara da əl atırlar. Bunların içərisində aşağıdakı çeşidli ədəbi forma və janrlara rast gəlmək mümkündür: qəzəl, mürəbbə, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, dörtlük (mürəbbədən fərqli), beşlik (müxəmməsdən fərqli), altılıq (müsəddəsdən fərqli), gəraylı, qoşma, nəğmə, mahnı, bayatı, məsnəvi və s. Bəzən bu janrlara daxil olmayan beşhecalı, altıhecalı, yeddihecalı rəngarəng qafiyə sisteminə malik lirik şeirlərdən, hətta çarpaz qafiyəli poetik nümunələrdən də istifadə olunur.

Mövzu və ideya axtarışlarına gəldikdə uşaq ədəbiyyatında yenə bir rəngarənglik və əlvanlıq müşahidə olunur. Daha doğrusu, böyüməkdə olan nəslin mütaliəsi üçün yaradılan söz sərvəti nümunələri bir sıra mövzu və ideya istiqamətlərini özündə ehtiva edir. Bunlardan aparıcı və daha qabarıq nəzərə çarpanları aşağıdakılardır: maarifə, məktəbə, elmə çağırış; vətənpərvərlik, humanizm, mənəvi-əxlaqi kamillik və saflıq; insani keyfiyyətlərin təbliği; əməyə, təbiətə məhəbbət; dini ideyaların təbliği; məişət və ictimai mühitin təsviri və təqdimi; milli birlik ideali; hüriyyət və müstəqillik arzuları və s.

Uşaq ədəbiyyatında aparıcı mövzulardan biri maarifə, məktəbə və elmə çağırış idi. Əlbəttə, bu, səbəbsiz deyildi. Azərbaycan realizminin görkəmli tədqiqatçılarından Y. Qarayev həmin həqiqətin mahiyyətini açıb göstərərək belə bir doğru qənaətə gəlir: «Teatr və mətbuat səviyyəsində məktəb də maarifçiliyin əsas ideya-əməli iş silahına çevrilir və milli tədris hərəkatı milli ədəbi inkişafa güclü təsir göstərməyə başlayır. Beləliklə, Axundovun maarifçi bədii irsi və estetikası maarif və məktəb hərəkatına ilham verdiyi kimi, sonradan bu hərəkat da öz növbəsində maarifçi realizmin inkişafı üçün yeni təkan olur» [Qarayev Y. 1980, s. 122].

Mütərəqqi fikirli Azərbaycan ziyalıları aydın dərk edirlər ki, böyüməkdə olan nəslin zamanın «təqzasına», dövrün tələbinə uyğun tərbiyəsi ilk növbədə «maarif nuru»na bağlıdır. M. Hadinin «Dəbistan» jurnalında [1906, №8] işıq üzü görən «ləvhəyi-təsviri-məarif» şeiri haqqında danışdığımız dövrdə milli münəvvərlərimizin,

qələm sahiblərinin maarifə, onun əhəmiyyətinə baxışını dolğun şəkildə ümumiləşdirir. Vətən övladına müraciətlə yazılmış poetik nümunədə maarifin əhəmiyyəti və dəyəri bu cür bədii təcəssümünü tapır:

*Vətən övladı! Ha qeyrət qılın təhsili-ürfani,
Qalan məna ydır ancaq, bu nəqş, əlbət, olur fani.
Maariflə olur nail bəşər hər dürlü amalə.
Maariflə edər ehrazi-şövkət növi-insani.
Maarif bir həqiqətdir, silər mirati-idrakı,
Maarif bir ziyadır kim, qılar tənvir vicdani.
Maarif vaqif eylər şəxsi-əsrari-xəfayayə,
Maarif kəşf edər insanə mənzari-ımkani.
Maarifsiz olardı sirri-xilqət cümlə əfsanə,
Maarif kəşf qıldı aləmə əsrari-pünhani.
Maarifsiz cahanda qabil olmaz bəxtiyar olmaq,
Maarif bir səadətdir edər məsud insani*

[Hadi M. 1978, s.10].

Şairə görə maarif bəşər övladını böyük amallara çatdıran nurlu yoldur. İnsanın idrak güzgüsünü cəhalətdən, kəsalətdən, rəzalətdən təmizləyib onu şövkətə və insanlığa qovuşdurur. Onun vicdanını saflaşdırıb nura boyayar, bəndəni dünyanın gizli sirlərindən xəbərdar edir, varlığın həqiqi mənzərəsini anladır, onu idraksızlıq və əqli cəhalət zülmətindən qurtarıb bəxtiyarlığa, səadətə çatdırır. İnsana ağıl, kamal, şərəf, ədəb və ürfan bəxş edir. Bəşərin, insanlığın dirçəliş və tərəqqisi, mədəni yüksəlişi, vəhşətdən qurtuluşu yalnız maarif və elmlə mümkündür. Maarifsiz bir qövüm və ya insan qaranlıq səhrada azan çarəsiz yolçuya, yaxud kimsəsiz kora bənzəyər. Zülmün, ədalətsizliyin binası cəhalətlə bərbad olduğu kimi, maarifin gücü ilə abad olar.

Deyilən bu fikirlər, təbii ki, bütövlükdə maarifçiliyin əsas ideya-məfkurəvi kodeksinə daxil olan tezislərdən idi. Bizim uşaq ədəbiyyatımızda da bu tezislər ardıcıl şəkildə müdafiə edilirdi.

Əlbəttə, «maarif nurunu» qığılcımlandıran və şölələndirən ilk, həm də ən mötəbər ocaq məktəb idi. Elə buna görə də qələm sahibləri məktəbi maarif, təhsil və tərbiyə məkanı kimi ciddi surətdə tərifləyir və təbliğ edirdilər. Poeziyada mütərəqqi təmayüllü məktəb və dərs davamlı şəkildə mövzu obyektinə çevrilir, tərənnüm edilirdi. Bilavasitə məktəb mövzusunda yazılmış poetik nümunələrə tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Uşaq ədəbiyyatımızın Birinci rus inqilabına qədərki inkişaf mərhələsində bu mövzuda qələmə alınmış şeirlərdən müəllifi göstərilməyən «Nəsihət», H.Qaradağının «Uşaqları məktəbə şövləndirmək», «Uşaqlar» [Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.A. 1888], M.T.Sidqinin

«Məhəmmədəliyə nəsihət», «Məktəbdə», «Dərsə diqqət» [Sidqi M.T. 2004, s.21, 23, 24], Abbas ağa Nazirin «Məktəb», «Nəsihət» [Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). 2002, s.565-566], R.Əfəndizadənin «Məktəbə dəvət», «Nəsihət», «Məktəb nəğməsi» [Əfəndizadə R. 1979, s.32, 34, 42], H.M.Möhsünzadə Nəsehin «Tərif-i-məktəb», «Təğribi-ətəfali-məktəb», «Fəziləti-məktəb» [Zərdabi H.M. 1901, s.7, 9, 16] və s. nümunələri göstərmək olar.

İstər burada adını çəkdiyimiz, istərsə də az sonra xatırladacağımız bu mövzudakı nəzm örnəklərinin bəzilərinin sərlövhəsi bilavasitə məktəblə bağlılığı bariz şəkildə təzahür etdirsə də, bəzi şeirlərin adı sadəcə olaraq «Nəsihət» kimi verilir. Maraqlıdır ki, bu nəsihətlərdə mənəvi-əxlaqi təlqinlər, didaktik öyüdlər yox, bilavasitə uşaqları məktəbə çağırış, dərsə maraq oyatmaq və yaxşı oxumaq barədə bədii təşviqat və müraciətlər yer alır. Bu, onunla bağlıdır ki, qələm sahibləri maarif, məktəb və dərsi düzgün, dürüst təlim və tərbiyənin, kamil və elmi şəxsiyyət, vətəndaş yetişdirməyin ilkin şərti sayırlar.

Məktəb mövzusunda yazılmış şeirlərin ahəng və intonasiası daha çox ya şairin bilavasitə özünün, ya da valideynin (şair şeiri valideynin dilindən verir) övlada xitabı üzərində qurulur. Bəzən də şair bilavasitə öz övladına müraciət edib məktəb və elmin faydasını ona başa salır. Məsələn, S.Ə.Şirvani bu tipli xeyli lirik əsərini oğlu Mircəfərə xitabən yazmışdır. M.T.Sidqinin «Məhəmmədəliyə nəsihət» məsnəvisi Ə.Müznibin «Sibiriya məktubları» silsilə şeirləri də belə bir ahəng üzərində köklənmişdir. M.T.Sidqinin əsərlərini toplayıb nəşr etdirən İ.Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: «Sənətkarın uşaqlar üçün yazdığı şeirlər, əsasən, tərbiyəvi məzmununda olan öyüdnamələrdən ibarətdir. Bu öyüdnamə və nəsihətlərdə S.Ə.Şirvaninin maarifçi şeirlərinin poetik ənənələri davam etdirilmişdir. Seyid Əzimin öyüdnamələri oğlu Mircəfərə, M.T.Sidqinin nəsihətləri isə oğlu Məhəmmədəliyə müraciətlə yazılsa da bu şeirlər bütövlükdə böyüməkdə olan yeni nəsə poetik xitab təsiri bağışlayır. M.T.Sidqinin «Oğlum Məhəmmədəliyə nəsihət» şeirindəki maarifçi-poetik düşüncələr geniş mənada gənc nəsillər üçün faydalı öyüdnamələrdən yoğrulmuşdur:

*Nə qədər ki, var əlində fürsət,
Dərsinə eylə hər zaman diqqət.
Yetişibdir zəmani-elmi ədəb.
Mənzilin eylə guşeyi-məktəb.
Dinü dünyanı elm edər abad,
Özünü eylə cahildən azad.
Ruzigarun keçirmə qəflətlə,
Elm təhsil elə diqqətlə»*

[Sidqi M.T. 2004, s.8-9].

A.N.Qayıbovun «Məktəb» rədifli şeiri mədhiyyə-qəsidədir. Lakin maraqlı burasıdır ki, müəllif mədhiyyə-qəsidənin əsrlərlə mövcud olan ənənəvi mövzu istiqamətini, yəni kimisə, hansı şəxsisə tərif etmək istiqamətini dəyişmiş, onu məktəbə yönəlmişdir. Başqa sözlə, müəyyən təmənna və ya məqsədlə insana, konkret şəxsə ünvanlanan mədhi məktəbin tərənnümü ilə əvəz etmişdir. Əslində bu, poeziyanın ənənəvi qanunlarını pozmaq, ona müsbət mənada bir yenilik gətirmək idi. Sənətkar ənənəvi janrın donmuş, sabitləşmiş qanunlarını sındırır, onu müasir ideya və mətləblərin bədii ifadə vasitələrinə çevirirdi:

*Qayət həsəndir kirdari-məktəb,
İfrat gözəldir əfkari-məktəb.
Açmış sərəsər. Pəh! Pəh! Nə göyçək,
Əzhari-ürfan gülzari məktəb.
Saflıq mətai elmü ədəbdir,
Bax gör nə xoşdur bazari-məktəb.
Cəhlin əlindən qurtarmaq üçün,
Darülamandır, bil, dəri-məktəb*

[Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı
(XIX-XX əsrlər). 2002, s.566].

Burada bir cəhətə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Şeir qəsidə janrında əruz vəznində qələmə alınsa da, bilavasitə kiçik oxuculara ünvanlandığından sadə və anlaşılıqlı olsun deyər müəllif ona heca vəzninin əlamətlərini də tətbiq etmişdir. Belə ki, bütün misralar 10 hecalı olub 5+5 bölgüsü ilə müşayiət olunur. Bu məziyyət 19 beytlik qəsidəyə bir ahəngdarlıq aşılayır.

XX əsrin əvvəllərində uşaq mətbuatının səhifələrində də sırf məktəb mövzusunda həsr olunmuş poetik örnəklərə tez-tez rast gəlirik. A.Şaiqin «Layla» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №2], Yusif Əfəndizadənin «Ana nəsihəti» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №3], Məhəmməd Hadi Şirvaninin «Məktəb şərqisi» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №9], «Sevgili şagirdlərimizə ərmağan» [«Dəbistan» jurnalı. 1907, №4], M.Ə.Sabirin «Məktəb şərqisi» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №17], Əlisəttar İbrahimoğlunun «Məktəbli» [«Məktəb» jurnalı. 1911, №2], Cəmo bəy Aciz Şirvaninin «Uşaqlıq» [«Məktəb» jurnalı. 1912, № 6], «Nəğmə» [«Məktəb» jurnalı. 1915, №2], Əliabbas Müznibin «Nəsihət» [«Məktəb» jurnalı. 1912, №22], müəllim Zeynalın «Məktəb yoldaşlarıma» [«Məktəb» jurnalı. 1914, №15], Əlimuşan Hüseynzadənin «Nəğmə» [«Məktəb» jurnalı. 1916, №1], «Məktəbə dəvət» [«Məktəb» jurnalı. 1916, №9], Əbdürrəhman Dainin «Uşaq və quş» [«Məktəb» jurnalı. 1918, №3] və s. şeirləri bu qəbildəndir. M.Hadinin eyni mövzuda qələmə alınmış «Məktəb» mənzuməsi isə «Həyat» qəzetində [1906, 11 yanvar] işıq üzünə çıkmışdır.

A.Şaiqin adını çəkdiyimiz «Layla» və 1907-ci ildə qələmə alınmış, lakin çap olunmamış «Oyan, oğlum!» şeirlərinin hər ikisi ananın dili ilə deyilir. Birinci şeir beşlik formasında layla, ikinci isə nəğmə-oxşamadır. «Layla»da ana beşikdə uyuyan körpəsinə xitabən onu oxşayır, arzu edir ki, onun körpəsi tez böyüyüb məktəbə getsin, dərslərini yaxşı oxuyub elm və şöhrət sahibi olsun. «Oyan, oğlum!» mənzuməsi isə artıq ananın böyüyüb məktəbə gedən şagird övladına səmimi poetik xitabı və nəsihətidir. Nəsihətin əsas qayəsi isə məktəbə, dərse, ədəbə çağırışdır.

Y.Əfəndizadənin «Ana nəsihəti» şeiri ananın dili ilə söylənən lirik və kövrək nəğmədir. Yeddi hecalı nəqarətli dördlükler şəklində ritmik bir tona malik bu nəğmə həm forma, həm də ideya-məzmun baxımından mükəmməl və təsirlidir. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün qələmə alınmış bu poetik nümunə səmimi və şirin dilə, zəngin qafiyə sisteminə malikdir. Verilən nəsihət quru və çıpaq deyil. Daha doğrusu, məzmun və qayə dolğun təbiət təsviri ilə gözəl şəkildə sintez edilmişdir ki, kiçik oxucunu özünə cəlb etsin:

*Gülüstanın gülləri,
Süsən və sünbülləri,
Əsən sərin yelləri,
Seyri-gülüstan eylə,
Seyri-dəbistan eylə.
Dəbistandır gülüstan,
Lalə, nəsrin, gül, reyhan,
Sən bülbülsən, balacam!
Oxu, hər dəm ol nalan.
Seyri-gülüstan eylə,
Seyri-dəbistan eylə.
Hürriyyəti elmü nur,
Hər yerdə etmiş zühur,
Qəlblərə verir sürur,
Qafil olub yatma, dur.
Seyri-gülüstan eylə,
Seyri-dəbistan eylə*

[«Dəbistan» jurnalı. 1906, №3].

M.Hadinin başqa əsərləri kimi yuxarıda adını çəkdiyimiz şeirlərinin dili də bir qədər ağırdır. Bununla belə sənətkarın ifadə etdiyi mətləb aktual və təsirlidir. O, məktəbi aləmin bəzəyi, baş verən hər cür tərəqqinin, yüksəliş sübhünün nəşət məkanı hesab edir. İzhar edir ki, hər cür insani gözəllik və inkişafın təməli məktəblə bağlıdır.

Aciz Şirvani çarpaz qafiyəli «Uşaqlıq» mənzuməsində məktəb illərinin şirin xatirələrini, müəllimin dərs dediyi, elm öyrəndiyi günləri canlı bir mənşərdə kiçik oxuculara təqdim edir və bu yolla onlarda təhsil ocağına həvəs yaratmaq istəyir. Şairin dörd bənddən ibarət «Nəğmə» şeiri isə kiçik yaşlı oxucular üçündür. Beş hecalı misralardan ibarət nümunədə oxucuların yaş xüsusiyyətləri, anlam tərzii, psixoloji duyum imkanları ustalıqla nəzərə alınmışdır:

*Könlüm işığı,
Oxuyan adəm.
Eşqim, həvəsim,
Sənə mən şadəm.
Məktəbdir mənim
Ruhum, nəfəsim.
Hər kim oxumaz,
Ona mən yadəm*

[«Məktəb» jurnalı. 1915, №2].

M.Ə.Sabirin «Məktəbə tərgib» [Sabir M.Ə. 1992, s.376], Ə.Nəzminin «Uşaqlar» [Nəzmi Ə. 1979, s.197], Ə.Müznibin «Məktəb» [Müznib Ə. 1913, s.7] və s. lirik örnəklərdə əsas məqsəd kiçik vətəndaşları məktəbə, dərsə, təhsilə şövqləndirmək, onlarda bu maarif ocağına həvəs və maraqla yaratmaqdır. Məktəbi «darül-ürfan», «izzət-fəzayii-insan» kimi təqdim edən Ə.Müznib bəşər övladının insanlıq və intibah yolunun bu müqəddəs məkandan başladığını böyüməkdə olan nəsələ belə bir poetik məzmununda başa salır:

*Məktəb olmazsa, lal olur aləm,
Cümlə darül-mələl olur aləm.
Məktəb olmazsa, intibah olmaz,
Cəhli-qəflət sönüb təbah olmaz.
Məktəb olmazsa, paslanar hisslər,
Törəməz müqtədir mühəndislər*

[Müznib Ə. 1913, s.7].

Uşaq poeziyasında bir qayda olaraq məktəb və maarif mövzusu elmə çağırış, onun fəzilət, şərəfət və dəyərini anlatmaq ideyaları ilə qovuşur. Daha doğrusu, məntiqi şəkildə məsələ belə qoyulur: Məktəb və maarif nə üçündür və onun əhəmiyyəti nədir? Sualın cavabını qələm sahibləri özləri verir, maraqlı bədii dəlil və detallarla, həyat həqiqətlərinin nişan verilməsi yolu ilə məktəb və maarifin nə olduğunu gənc nəsələ başa salırlar. Bədii dillə izah edirlər ki, bu iki faktor nəticədə elmə gətirib çıxarır. Elm isə cəhalətdən qurtuluş, səadət və şərəfətə nail olmaq,

insanlığın ali mərtəbəsinə yüksəlmək deməkdir. Elmsiz nə fərdin, nə də bütövlükdə cəmiyyətin xoşbəxtliyi, hürriyət və istiqlalı mümkün deyil.

Uşaq ədəbiyyatında elmə çağırış ideyaları, onun fəlsəfəsini kiçik oxucuların anlaya biləcəyi bir şəkildə izah etmək cəhdi ardıcıl surətdə izlənilir. S.Ə.Şirvani oğlu Mir Cəfərə müraciətində elm öyrənməyi, elm sahibi olmağı ciddi şəkildə diqqət mərkəzində saxlayır. Oğlunun təmsalında, ümumiyyətlə, böyüməkdə olan nəslə xitab edərək onları elm və bilik («əhli-ürfan») sahibi olmağa, alimlərə, elm adamlarına ehtiram göstərməyə, onların hörmətini saxlamağa çağırır. Elm öyrənməklə uca məqama yetişməyin mümkün olduğunu söyləyən sənətkar «avam həmişə zillətli yoldadır» («Ən amü bəl əzəllü səbil») hədisini xatırladır. İnsanları dininə görə deyil, elminə və elmsizliyinə, biliyinə və cəhalətinə görə fərqləndirməyi daha münasib sayır. Cəhaləti cəhənnəm, elmi isə cənnət adlandırır. Həzrəti-loğmanın ancaq elmi ilə şərəf tapıb ucaldığını dəlil gətirir:

*Demə bu kəfər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var – o, insandır.
Elmsiz adəmi Xudayi-cəlil,
Dedi: – Ən amü bəl əzəllü səbil.
Elmdən oldu həzrəti-loğman
Hikmət ilə sərəmədi-dövrən.
Elm bir nur, cəhl zülmətdir,
Cəhl düzəkdir, elm cənnətdir*

[Şirvani S.Ə. 2002, s.48].

H.Zərdabinin tərtib və nəşr etdirdiyi «Türk nəğmələri məcmuəsi»ndə [Zərdabi H.M. 1901, s.289] elmə çağırış motivli bir neçə nəzm nümunələri vardır. Onlardan bir neçəsinin müəllifi Nasehdir. Qalan şeirlərin müəllifi isə göstərilməyib. Müxtəlif janrlarda olan bu poetik örnəklər həm də müəyyən musiqi havasına malik mahnılardır və onları həmin havalarla mahnı kimi ifa etmək mümkündür. Bunlar uşaqlar üçün də faydalı oxu və ifa materialıdır. Şeirlərin bir neçəsinin mövzu və qayəsi elm və onun dəyərini bəyan etməklə bağlıdır. Həmin mahnılardan «Tərif-i-elm», «Nəsayeh» (bu adla iki şeir vardır), «Nəsihəti-nəfs», «Nəsihət», «Tərgib», «Tərif-i-elm və tərbiyə», «Göz aç», «Pənd», «Gap» [Zərdabi H.M. 1901, s.3, 8, 15, 17, 23, 29, 30] və s. göstərmək olar. Göründüyü kimi, şeirlərin bir neçəsi bilavasitə «Nəsihət» adı ilə təqdim edilir. Nəsihətin hədəfində dayanan isə elm, maarif və biliyin dəyərini kütləyə çatdırmaqdır. Ümumilikdə adını çəkdiyimiz lirik örnəklərin məzmun və leytmotivi bundan ibarətdir: elm hər bir bəşər övladı üçün vacib və gərəklili bir nemətdir; o, həm ayrı-ayrı şəxslərə, həm də bütövlükdə xalqa lazımdır; elm insanın şərəf və ləyaqətini ucaldır, milləti yüksəlişə, maddi və mənəvi firavanlığa, səadətə sövq edir; müsəlman qövmələri, o

cümlədən bizim xalq son əsrlərdə elmdən məhrum qaldığına görə zəlalət, cəhalət və tənəzzülə düşər olmuşdur; bu qaranlıqdan qurtarmaqdan ötrü elm öyrənməli, bilik kəsb etməli; tərəqqi, bəxtiyarlıq və qurtuluş yolumuz ancaq elmə bağlıdır. Dedi-yimiz həqiqət «Gap» şeirində belə ifadə olunur:

*Ey arif olan, söylə o nadana nəsihət,
Kim getsə dəm əldən, dəxi düşməz ələ fürsət.
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng deyirlər.
Dünya qurulub çünki elmilə binası,
Rövnəq tapıb elm ilə hamı millət əsası,
Keçsə belə dəmlər, belə günlər, belə illər,
Dünya olacaq başımıza təng deyirlər...
Düşdü qabağa elm ilə hər firqeyi-naşı,
Kim saldı bizim başımıza bəs belə daşı...*

[Zərdabi H.M. 1901, s.23]

Mahnı motivində olduğundan hər beytdən sonra nəqarat verilən şeirdə bizim «gözü bağlı», «ürəyi dağlı», «dili lal» qalmağımızın səbəbi məktəbi, elmi qeyb etməyimizdə tapılır.

M.Ə.Sabirin «Elmə tərgib» [Sabir M.Ə. 1992, s.376], A.Səhhətin «Dəvət» [Səhhət A. 2005, s.34], M.Hadinin «Maarifə dair» [Hadi M. 1978, s.42], M.T.Sidqinin «Oğlan», «Yüz il yatandan sonra» [Sidqi M.T. 2004, s.22-25], Ə.Müznibin «Elm» [Müznib Ə. 1913, s.8], Əli Ülvinin «Arş, irəli!» [«Məktəb» jurnalı. 1912, №20] və s. şeirlərinin də əsas mövzu və mətləbi elmə çağırış ruhundadır.

M.Ə.Sabir «Elmə tərgib» nəzminə kiçik oxucuları başa salmaq istəyir ki, millətin və islamın nicatı, xalqın ittifaqı, ittihadı və müsavəti elmə bağlıdır. Millət yalnız elm sayəsində «bərqərar» ola bilər. Eyni ideyanı A.Səhhət də «Rəhbər» jurnalında [1906, № 2] dərc olunan «Dəvət» müsəddəsində bəyan edir. Hər dürlü afətlərə giriftar olmuş millətin xəstəliyinin müalicəsini elmdə tapır. İndiki əyyamda millətlərin mücadilə və ölüm-dirim mübarizəsində yarış məkanının elm meydanı olduğunu söyləyir. Ona görə də vətən övladlarını millətin və vətənin gələcəyi naminə oxumağa, elm öyrənməyə təhrik edir. Bildirir ki, əks təqdirdə biz bəşəriyyətin «təməddün gülşənindən» kənar qalıb zəlil və xar olarıq. A.Səhhətin şeiri məzmun və ahəng etibarı ilə elm barədə söylənmiş poetik himni xatırladır:

*Arxadaşlar! Elm lazımdır ki, tapsın din həyat,
Elm ilə hasil olur izzət, tapar millət nicat.
Səy edin ta bizlərə əhsənlər etsin kainat,
Elmsiz ömr etmədən min dəfə ərcəhdir məmat.*

*Keçdi dövri-zuri-bazu, elmü fəzl əyyamıdır!
Arxadaşlar! Oxuyun, elm oxumaq həngamıdır!*

[Səhhət A. 2005, s.34]

Əli Ülvinin «Arş, irəli!» sərlövhəli şeiri də elm barədə kiçik həcmli mahnı-himni xatırladır. Müəllif öz oxucularına anlatmaq istəyir ki, hünər, ədəb və tərbiyə sahibi olmaq yüksəliş yolu tutmaq istəyiriksə, oxumalı, elm öyrənməli və bununla irəli getməliyik. Çünki bunu zaman, müasir həyat tələb edir.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında maarifin, elmin müdərrisi keşikçisi kimi alimə, müəllimə böyük rəğbət ifadə olunur. Onlar cəmiyyətin seçilmiş, hörmətli, işıqlı, ehtirama layiq şəxsləri kimi vəsf olunur. S.Ə.Şirvaninin bu barədə oğluna müraciətlə verdiyi nəsihət uşaq poeziyasında davamlı bir xətt kimi izlənilir və davam etdirilir:

*Alimə kim ki, eyləməz hörmət
O deyildir peyğəmbərə ümmət.
Sənə hər kimsə elm edər təlim,
Ona vacibdir eyləmək təzim.
Harda görsən, ona səlam eylə,
Baş əyib qul tək ehtiram eylə*

[Şirvani S.Ə. 2002, s.48].

Bu mövzuda yazılmış şeirlər bilavasitə övladlara müraciət və öyüd-nəsihət şəklində qələmə alınmışdır. Əlabbas Müznibin «Müəllim» [Müznib Ə. 2007, s.44], Əlisəttar İbrahimovun «Müəllim» və s. poetik nümunələr bu qəbildəndir. Ə.Müznib oğluna xitabən yazdığı şeirində övladına tapşırır ki, müəllim elmin təlimçisi, maarifin pasibanı, ruhani atadır. O, tək özünə yox, bütün millətə xidmət edir. Milləti zülmətdən xilas edir, ona mərifət işığı bağışlayır. Peyğəmbərin yanında da müəllimin mərtəbəsi yüksəkdir. Ona görə də müəllimə daim ehtiram göstər. Onun hörmətini tut. Şair müəllimi bu cür dəyərləndirir:

*Kainatın gözü müəllimdir,
Kainatın sözü müəllimdir.
Odur insanlara verən təlim
Odur elmi fənni edən təmin
Odur əxlaqi eyləyən təhrیب,
Odur əfnarı eyləyən tədib.
Ruhi parlaq edən müəllimdir
Həqqi əhqaq edən müəllimdir*

[Müznib Ə. 2007, s.44].

Uşaqları məktəbə həvəsləndirmək, onlarda təhsil ocağına şövq və məhəbbət

hissi aşılamaq məqsədilə uşaq şairləri kiçik lirik qəhrəman obrazlarının nümunəvi bədii tipini yaratmaq metodundan da istifadə edirdilər. Yəni ya məktəbə getmək istəyən, ya da özü şagird olan uşaqların nümunəvi bədii obrazını yaradır, onların timsalında kiçik vətəndaşlara bu maarif ocağının yaxşı bir yer olduğunu anlatmağa çalışırdılar. Əlbəttə, şeirə öz tay-tuşlarının obrazını, əməl və davranışını görmək balacalar üçün təsirli bədii vasitə idi.

A.Səhhətin «Ata və oğul» [Səhhət A. 2005, s.160], A.Şaiqın «Məktəbdə» [Şaiq A. 1972, s.22] şeirlərində yeni tipli məktəbə (mollaxanaya yox, məhz yeni tipli məktəbə) getmək arzusunda olan kiçik lirik qəhrəmanlar təsvir edilir. Onlar atalarına sinif otağında uşaqların yeni üsulla dərs oxuduqlarını gördüklərindən, bunu bəyəndiklərindən, yeni üsullu məktəbin gözəl bir yer olduğundan danışır, atalarından xahiş edirlər ki, onları da məktəbə göndərsinlər. Ta ki onlar da başqa şagirdlər kimi gedib elm öyrənsinlər. A.Şaiqın «Məktəbdə» mənzuməsindəki uşaq atasına müraciətlə deyir:

*Qonşumuzun oğlu Muradı, ata,
Qoydu keçən gün atası məktəbə.
Sən də gedib çanta, kitab al mənə,
Qoy, atacan, mən də gedim məktəbə*

[Şaiq A. 1972, s.22].

A.Səhhətin «Məktəb uşağı», «Məktəb şagirdi» [Səhhət A. 2005, s.156, 177] və s. məsnəvi formasında qələmə alınmış uşaq şeirlərində zəkəli, ağıllı, düşüncəli, yaxşı oxuyan şagird obrazları təsvir olunur. Bu şagirdlər yaxşı oxumaqla, bütün səy və bacarıqlarını dərsə, kitab-dəftərə yönəltməklə yalnız özlərini düşünmürlər. Həm də vətənin, millətin gələcəyini fikirləşirlər. Onlar anlayırlar ki, cahanın «elm ilə pürnür» olması, vətənin «məmur olması» böyüməkdə olan nəslin yaxşı oxuyub elm, bilik və ədəb sahibi olmasından asılıdır.

Əlisəttar İbrahimovun «Məktəbli» [«Məktəb» jurnalı. 1911, №2] mənzuməsində yoxsul bir şagirdin səyi, təhsil yolundakı qeyrəti, çalışqanlığı təriflənir. Müəllif onu daha da mükəmməl oxumağa ruhlandırır.

Əli Nəzmi «Məktəb» jurnalında [1913, №6] işıq üzü görən «Məktəb uşağı» qoşmasında qoçaq, ədəbli, ağıllı, zirək bir şagird obrazı təsvir edir və onu həmyaşıdlarına bir nümunə kimi nişan verir:

*Sübh açılan tək oyanır uyğudan,
Bir gülü-gülzari-dəbistan cocuq!
Qalxır ayağa, yuyunur, pak olur,
Bülbülü-baği-ədəbistan cocuq!
Məktəbə daxil olur insan kibi,
Dərs oxuyur bülbülü-xoşxan kibi.*

*Elmi sevir ruh kibi, can kibi,
Fikri gözəl, əqli dirəxşan cocuq!
İştə uşaq dərşinə müştəq olur,
Şüğlü yazı, mayili-ortaq olur.
Səyli olduqda yüzü ağ olur,
Eyləyir əhbabını xəndan, cocuq!*

[«Məktəb» jurnalı. 1913, № 6]

Şeir xalq yaradıcılığına məxsus qoşma janrındadır. Dilində bəzi izafətlər olsa da, sadə və ritmikdir. Balaca oxucuların zövq və maraqlarına uyğundur. Qafiyə quruluşu zəngin, məzmun tutumludur.

Əlisəttar İbrahimovun «Ağca» [«Məktəb» jurnalı. 1913, №18], Əlövsət Fərzəliyevin «Yalnız» [«Məktəb» jurnalı. 1914, №16] və s. mənzumələrində yaradılan şagird surətləri qızlardır. Onlar da düşüncəli, yaxşı oxumağa səy edən, təhsilin, elmin faydasını anlayan ayıq vətən övladlarıdır. Öz həmyaşıdlarına da cahillikdən qurtarıb millət və vətən üçün gərəkli insan olmaqdan ötrü yaxşı oxumağı məsləhət görürlər.

Qələm sahibləri maarifçi-realist poeziyada məktəbə fərqli münasibət göstərən valideyn obrazları da yaradırlar. Bu zaman əslində onlar sosial gerçəkliyin məntiqindən çıxış edirlər. Doğrudan da, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində valideynlərin bir çoxu cəhəlat ucbatından qaraguruha uyub övladlarını yeni üsullu məktəbdə oxutmaq istəmir, belə təhsil müəssisələrinə mənfi münasibət bəsləyirdilər. Bəziləri isə əksinə öz uşaqlarını həvəslə «üsuli-cədid» məktəblərinə yönəldirdilər. A.Səhhət «Dəbistan» [1907, №2] jurnalında dərc olunan «Ana və oğul» müsəddəsində səmimi, qayğıkeş, övladının məktəbə getməsinə sevinən, onu bir ana şəfqəti və nəvazişi ilə bu təhsil ocağına sövq edən və yola salan bəsirətli ana obrazı yaradır. O, hər gün səhər erkən kiçik oğlunu nəvazişlə oyadır, məktəb zamanı gəldiyini şirin bir dillə ona başa salır. Oğluna tənbellik etməməyi, vaxtında durub məktəbə getməyi, elm öyrənilib şərafət və izzətə yetişməyi təlqin edir:

*Yanaşar bəstiri-ətfala ana,
Uyqudan yavrusu istər oyana,
Əyilər ta üzü-üzə dayana,
Çox yavaşca söyləyər onda ona:
Yatma bu payədə rahat, a cocuq!
Etmə tənbelliyi adət, a cocuq!*

*Ayıl, oğlum, bu qədər eyləmə xab,
Dur götür qoltuğuna indi kitab.*

*Məktəbin vaxtı keçir, eylə şitab,
Cəhd elə elm oxu həngami-şəbab,
Yatma bu payədə rahat, a cocuq!
Etmə tənballiyi adət, a cocuq!*

[Səhhət A. 2005, s.157]

«Ana və oğul» sənətkarlıq səviyyəsi etibarlı ilə də yüksək təsir bağışlayır. Burada müəllif ananın kiçik övladını oyatması, onu məktəbə göndərməsi epizodunu nəvazişli bir dil, səmimi bir ahəng və nəhayət, peyzajla bəzəyir. Ana oğlunu günəşin çıxıb aləmə nur saçması, quşların yuxudan oyanıb cəh-cəh vurması, insanların işə-gücə tələsməsi, təbiətin coşqun bir ahəng alması fonunda oyadır. Müsəddəsdəki bütün məzmun, ideya, mənzərə və obrazlar pozitiv aurada təsvir olunmuşdur. Hətta sözlərin seçimi də gözəlliyə xidmət edir.

Ə.İbrahimovun «Zavallı qız» [«Məktəb» jurnalı. 1914, №1] şeirində isə əksinə cahil, kobud, qaba davranışı və sözləri ilə övladının tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən savadsız bir ana obrazı ilə üzləşirik. Həcmcə nisbətən böyük olan bu nəzm nümunəsi ana və onun balaca qızı arasında dialoq formasında qurulmuşdur. Məktəb yaşına çatmış qız oxumaq, dərslər almaq arzusunda. O, bu istəyini açıb anasına deyir. Nadan ana isə oxumağın faydasını anlamadığından qızına kobud, vulqar sözlər söyləyir, onu təhqir edir. Belə bir niyyəti üçün qızını danlayır. Kiçik qız bunu anasının maarifsizliyi və savadsızlığı ilə əlaqələndirir. Anasına da, özünə də yazdığı gəlir. Təbii ki, bu, müəllifin öz ideyasıdır ki, onu balaca qızın dili ilə ifadə etmişdir.

Uşaq poeziyasında qızların, qadınların təhsil və tərbiyə alması gərəkli bir istək kimi təlqin edilir. Bu məsələ müasir həyatın diktəsi, vacib bir elementi hesab edilir. Məsələ belə qoyulur: qızlar, qadınlar, yəni analar oxuyub təhsil, tərbiyə almasalar, cahil və savadsız qalsalar, böyüməkdə olan nəslin düzgün tərbiyəsi də mümkün deyil. Bunsuz millətin nicat tapıb tərəqqiyə nail olması da müşkül görünür. Çünki nadan, maarifsiz və elmsiz ana lazımlı, elmlə, ağıllı vətəndaş tərbiyə edib böyüdə bilməz. M.T.Sidqinin «Elmin şərəfəti» [Sidqi M.T. 2004, s.20], Rəşid Əfəndizadənin «Qızlarımızın nəsihət» [«Məktəb» jurnalı. 1913, №5], «Ana kimdir?» [«Məktəb» jurnalı. 1913, №13] və s. mənzum əsərlərində deyilən mətləbin dolğun ifadəsini görürük. M.T.Sidqinin qızlara müraciətlə yazdığı «Elmin şərəfəti» şeiri dördlük formasındadır. Müəllif qız fidanlara üz tutaraq onları başa salmağa çalışır ki:

*Hər qız ki, ülumə etsə rəğbət,
Axırda yəqin tapar səadət,
Yox elmdən özgə bir şərəfət,
Elm ilədir iftixar, qızlar...*

*Təhsili ülumə eylə rəğbət,
Qeyrət dəmidir, zamani-qeyrət,
Düşməz ələ bir də böylə fürsət,
Gəlməz belə ruzigar qızlar*

[Sidqi M.T. 2004, s.20].

R.Əfəndizadə «Qızlarımıza nəsihət» məsnəvisində öz qız övladını oxutmağı hər bir atanın vicdan və atalıq borcu hesab edərək yazır:

*Verməsə mərifət qıza atası,
Qurtararmı vəbalıdan yaxası?*

[«Məktəb» jurnalı. 1913, №5]

Uşaq şairləri məktəb ləvazimatlarını, habelə tərbiyə vasitələrini də bədii sözün obyektinə çevirirlər. Onlar kitab, dəftər, qələm, sinif otağı və s. kimi əşyaları, həmçinin qəzet, jurnal və s. tərbiyə vasitələrini tərifləyir, kiçik oxucularda bunlara qarşı rəğbət hissi aşılamağa çalışırlar. Rəşid Əfəndizadə «Qələm» [Əfəndizadə R. 1979, s.36] şeirində qələmi sadə bir dillə vəsf edir. A.Səhhət «Qəzet nədir?» [«Dəbistan» jurnalı. 1906, №1] mənzuməsində qəzetin maarif və tərbiyə yolunda oynadığı rolu balacalara anlatmaq məqsədi güdür. Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə düzgü formasında qələmə aldığı aşağıdakı şeirində məktəb ləvazimatlarını rəvan, sadə və son dərəcə axarlı bir dillə tərənnüm edir:

*Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum.
Bülbül kimi dərs oxur,
İstər çox, ya az oğlum.
Qələmin al əlinə,
Bir yaxşı zad yaz, oğlum!
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə,
Dərsin oxur, rəvanlar,
Nə oxuyubdur, anlar,
Daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum candır, can,
Dərslərin oxur rəvan.
Gümüsdəndir dəvəti,
Qələmi var beş-altı.
Qələmdanı şəkilli,
Qələmi xalli-müllü.*

*Dəftəri var tər-təmiz,
Kitabı ondan əziz.
Kağızları rəngbərəng,
Oğlum, gətir, yaz, görək*

[Köçərli F. 1981, s.210].

Bu cür düzgülərin uşaqlar üçün dəyərini, onların zövq, maraq və idrakı səviyyəsinə uyğunluğunu nəzərə alan F.Köçərli M.K.Q.Əsgərzadənin bu cür xeyli düzgülər qələmə aldığı alqışlayır və yazırdı: «Düzgülərin çoxusunu Mirzə Kazım özü yazmışdı. Bu düzgülər uşaqlar ağızda söylədiyi «Üşüdüm ha üşüdüm, dağdan alma daşdım» vəzn və bəhrində tərtib olunmuş mənən bir-birinə münasibəti olmayan sözlərə bənzəyir. Mirzə Kazımın bu düzgüləri yazmaqda qəsdı uşaqları oxumağa həvəsləndirmək idi. Əlbət ki, belə yüngül vəznə yazılan şeirlərə uşaqların meyli və həvəsi artıq olur və bunları oxumaq da asandır» [Köçərli F. 1981, s.209].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). (2002). 3 cildə, II cild. Bakı, Nasir.
2. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S.A. (1888). Vətən dili. II hissə. Tiflis, «Kəşkül» mətbəəsi.
3. «Dəbistan» jurnalı. (1906-1908).
4. Əfəndizadə R. (1979). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Gənclik. 134 s.
5. Hadi M. (1978). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm.
6. Köçərli F. (1981). Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c. Bakı, Elm.
7. Qarayev Y. (1980). Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm.
8. «Məktəb» jurnalı. (1911-1920).
9. Müznib Ə. (1913). Sibiriyə məktubatı. Bakı, Orucov qardaşları mətbəəsi.
10. Müznib Ə. (2007). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Nurlan.
11. Nəzmi Ə. (1979). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı.
12. Sabir M.Ə. (1992). Hophopnamə. Bakı, Yazıçı.
13. Səhhət A. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Lider» nəşriyyatı.
14. Sidqi M.T. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çəşioğlu.
15. Şaiq A. (1972). Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, III c. Bakı, Azərənəşr.
16. Şirvani S.Ə. (2002). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif.
17. Zərdabi H.M. (1901). Türk nəğmələrinin məcmuəsi. Badkubə, Qubernski pravl. mətbəəsi.
18. Rasulova S. (2018) Russian and European writer's works on children in Azerbaijan Language and their role in the development of national, enlightened children's literature (The second half of the 19th century – beginning of the 20th century). Azerbaijan Journal of Educational Studies. Vol. 685, Issue IV, pp. 107–121.